

"עד החתונה זה יעבור": מזרחיות מפרספקטיבה לסבית

יעל משעלי

בית הספר למדעי התרבות ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל-אביב

"בִּישׁ מִיֵּן אֶת מוֹת עֲלִיָּה" — "אתה חייב למות עליי"¹ הוא השיר המזרחי הראשון שהשמעתי לעצמי מרצוני. כמו רבים מחבריי, שמוצאם היה לא רלוונטי, האמנתי שמוזיקה מזרחית היא יבבנית או מושא לבדיחה. הפעם הראשונה שהרשיתי לעצמי לשמוע שוב ושוב שיר מזרחי היתה כשעבדתי על מופע דראג. על הבמה הייתי יכולה להיות מרוקאית ככל העולה על גופי, בלבוש, בתנועות ובקול, עוד לפני שהייתי מסוגלת לעשות זאת בחיים. אמנם נהוג לחשוב על דראג כמונחים של היפוך, אך הוא עשוי להיות דווקא בעל איכות אוטוביוגרפית המאפשרת לנו לבטא גופניות מינית או גופניות אתנית נשאלת שיכולה להיות מנוגדת, או לא, למין או למוצא שנולדנו אליהם. דרך שיר שמציג אשה מזרחית שברור לה שאין גבר שיכול שלא לרצות אותה, רציתי לבצע מעבר (פאסינג)² כפול: מאשה שנראית כמו עוד סטרייטית אשכנזייה אל הפמית המזרחית שאני, שבחיקוי מושלם של שפתי הנשים שקדמו לה³ מפתה בוצ'ות⁴ מדומיינות. רק אחרי המופע, כשכבר לא היתה סיבה לשנן את השיר

¹ "אתה חייב למות עליי" הוא שיר של להקת חמסה. מילים: רון רוזנפלד, לחן: רון רוזנפלד ודרור מרגלית. לשיר שתי גרסאות, בעברית ובמרוקאית.

² מעבר (passing): שורשיו של המונח נעוצים בזיהויים של שחורים כלבנים על בסיס נראות גופנית בהירה או שנתפסת כלבנה. בהקשר של זהות מגדרית המונח משמש לזיהוי של אשה ביולוגית כגבר או של גבר ביולוגי כאשה. באופן זה, ההכרעה כי מדובר בגבר או באשה נעשית על פי מאפיינים מגדריים חיצוניים שאינם עולים בקנה אחד עם המין הביולוגי שלהם. אפשר להשתמש במונח זה גם באופן מורחב כדי לתאר זיהוי על פי מאפיינים חיצוניים שאינם מתיישב עם הנחות מהותניות של זהות מגדרית, מינית או אתנית.

במסה זו אשתמש במונח בעיקר בשני אופנים. מעבר אתני: זיהוי של מזרחית כאשכנזייה בשל סממנים חיצוניים כמו גוון עור בהיר, המזוהה עם אשכנזיות, ומעבר מיני: זיהוי של לסבית כסטרייטית בשל סממנים חיצוניים נשיים המזוהים עם הטרוסקסואליות.

³ הכוונה כאן היא לליפסינק (lipsink): טכניקת הופעה האופיינית למופעי דראג וכוללת הנעת שפתיים המחקה את תנועות המבצע/ת המקורית/ת של השיר בלי השמעת קול, כך שנוצרת אשליה כי השיר המקורי בוקע מגרונו/ה של המבצע/ת הנוכחי/ת.

⁴ פֶּם-בוּצ' (femme-butch): קהילת הבוצ'פם צמחה בתרבות הברים של מעמד הפועלים בארצות הברית משנות השלושים עד שנות השישים. המונח בוצ' מגדיר לסבית שאימצה מאפיינים מגדריים

ובכל זאת שמעתי אותו שב ומתנגן, הייתי יכולה להודות שהוא מעורר בי את מה שחשבתי שהעלמתי מרצון.

מודלים קוויריים, גם אלה שהתפתחו במסגרת שיח מערכי לבן, עשויים לאפשר חזרה אל מה שהוקצה גם מחמת מיאוס גזעני. במסגרת המחשבה הקווירית המעלה על נס כל מה שחורג מהנורמה, מזרחיות, כמו נשיות או גבריות, עשויה לשמש כמופע תאטרלי של החריג והסוטה בקול ובצבע. גלוריה אנזלדואה (Anzaldúa 1987), הנמצאת על גבול גזעי, גיאוגרפי ומיני, מציעה לראות באזור הגבול מרחב קווירי המאפשר סובלנות כלפי עמימות, סתירות ושינוי צורה מתמיד. אציע כי מזרחיות העושות מעבר כאשכנזיות מערערות על הכרחיות ההיררכיה האתנית בכך שהן מבצעות בהצלחה את המראה או הקול של האשה שהיא לעולם לבנה. האופן שבו מזרחיות עוברות כאשכנזיות, אם באמצעות אימוץ מאפיינים חיצוניים ואם באמצעות סגנון דיבור, עשוי להיות אנלוגי לאופן שבו לסביות בוצות עוברות כגברים ולסביות פמיות עוברות כנשים. בכל אחד מהמקרים מתבצע חיקוי משכנע של התפקיד הנורמטיבי בידי מי שבאופן מהותי אינו עומד בדרישות התפקיד.

לפי אלה שוחט (2001), רק מסמך אישי שמסמן אותי, למשל, בתור ישראלית-מרוקאית, מאפשר להציב זהות מורכבת על מפת הזהויות, זהות שאינה נדרשת "להלכין את הכתם המזרחי" ולבחור בין יהודיות לבין ערביות. דרך המבט האשכנזי שכולנו הפנמנו, "מזרחיות" סימלה דבר מה נחות, דוחה ומעורר סלידה, ובה בעת סימנה את רובנו בתור אחרות, אובייקטים של פנטזיה על חמימות, תמימות וכניעות. החרדה מפני הסיווג "מזרחית" הביאה רבות מאתנו להבהיר את שיערנו ולהחליקו, כמעין מחיקה עצמית והישרדות בחברה הסוגדת ליופי ולמיניות שהוגדרו על פי צו לבן, אירופי.

לפי שרי מורגה, אנו מעצבות את הנשיות הכהה דרך גופה של האם ודרך ההיסטוריה שלה (Moraga 2000). אם אנסח שושלת גופנית-נשית ואספר על היחס שלי למגדר דרך הקשר של אמי לגופה ולגופן של הנשים במשפחה שלה, האם לא אסתכן בהנצחת הסטריאוטיפ? האם לא אצור מהותנות (essentialism) מחודשת של המזרחית שהיא לעולם גוף אקזוטי נטול גבולות? מצד אחר, האין עצם הניסיון לנסח מחשבות קוהרנטיות

גבריים כמו לבוש, מראה חיצוני ועבודות פיזיות, ותפקידים אקטיביים של הענקה בסקס. המונח פם מגדיר לסבית שאימצה מאפיינים נשיים כמו לבוש ומראה חיצוני, ופעמים רבות עבודות שקשורות במיניות הנשית (רקדנית, חשפנית, זונה) ובתפקידים סטריאוטיפיים של נשים (פקידה, מלצרית), ותפקידים של קבלה בסקס. כיום המונחים מרפררים בעיקר להופעה חיצונית או התנהגות, נשית או גברית. ליחסי הכוח הברצ'—פמיים יש פוטנציאל לנסח מחדש גבולות של גוף, מגדר או מיניות, כיוון שההבדל המיני בין הברצ' לפם אינו מתמצה בקבלה או נתינה, אקטיביות או פסיביות והזיהוי שלהם עם נשיות וגבריות, אלא מותנה ביכולתן לקרוא את סימני המרחב המיני הפרטיקולרי. הדינמיקה הברצ'—פמית אינה מתפקדת כמבנה כוחני משום שגם כאשר כל אחת מהן תופסת עמדת כוח שונה, שתיהן מחזיקות ברמה שווה של חירות ותלות הדדית למול מערך הכוח החברתי, ומשום שבוצות ופמיות אינן מובלות אל יחסי הכוח באמצעות מנגנונים מנרמלים חברתיים או כלכליים, אלא בוחרות לקיים את הקשר נוכח הדרה חברתית ולעתים אף פנים-קהילתית.

על גוף ועל מיניות מוכיח כמה "השתכנותי", כמה התרחקתי מתרבותה ה"אמיתית" של
אמי?

הודאה של מרוקאית בהירה במוצאה כרוכה בויתור על פריבילגיית השקיפות שמעניק
לה העור הבהיר ובסימון אקטיבי של חריגותה. התביעה של מזרחיות את עברן, בהתעקשותן
לשחזר את מה שהיה חייב להימחק לטובת התאקלמות בזהות הישראלית-אשכנזית,
מערער על המעבר המוצלח שעשו כאשכנזיות. ההתעקשות לחשוף ולשמר את העבר
האתני מקבילה לקריאתה של סנדי סטון (Stone 1991) לאחיותיה הטרנסיות: לצאת נגד
המעבר כנשים ביולוגיות, הכרוך בויתור על ההיסטוריה המגדרית-מינית שלהן. כפי שטענה
פנינה מוצפי-האלר (2005), הרעיון אינו ליצור היסטוריה נשית-מזרחית הנשענת על קטגוריה
מהותנית, מגדרית ואתנית, אלא להראות שלנשים מזרחיות יש עבר משותף בארץ. סיפוריהן
של מזרחיות יוכלו לחשוף תהליך של מזרחה ואתניזציה שהפך מהגרות ממגוון גדול של
ארצות מוצא ושל רקע מעמדי ל"מזרחיות".

השתכנות היא במידה רבה סוג של מעבר המערער על ההלימה בין נראות חיצונית
לבין מוצא, ואף חושף כי פרקטיקות הישרדות במוסדות הגמוניים כמו האקדמיה הן לעולם
פרקטיקות אשכנזיות-לבנות. עם זאת, יש להטיל ספק בעצם מושג ההשתכנות. על מי
מוטלת חובת הווידיוי כי היא משתכנות למעשה? האין היא מוטלת על כל מזרחית חכמה,
מצליחה, אקדמאית, הגיונית, רציונלית, שקולה? האם עצם צמיחת המושג אינו אלא יישום
של תפיסה גזענית שנועדה להשיב את המזרחית למטבח, למיטה או לקרן הרחוב? האם
הצירוף "מרוקאית חכמה" הוא אוקסימורון גם כל כך עד שאין להסבירו אלא בניכוס אתני
או מגדרי מלאכותי? האם רק באמצעות אימוץ הסטריאוטיפים על מזרחיות אוכל להיחשב
מזרחית אותנטית? האם אי פעם אוכל להיות מזרחית אם איני נשואה או אם בהיריון ולא זו
בלבד אלא אף לסבית פמיניסטית? האם הייתי כותבת כאן אילו הייתי דוברת את העברית
של אמי? והאם אוכל להיות מזרחית ואיני חומה, חמה, שופעת חוכמת רחוב ושמחת
חיים? האם "משתכנות" אינו אלא כינוי גנאי המשמש כלי להפעלת בושא או אשמה בקרב
מזרחיות ממש כפי ש"תוקפנית", "פריגידיית" ו"גברית" מופעלים כלפי פמיניסטיות או
לסביות שחרגו ממקומן?

לפי אנזלדואה (Anzaldúa 1987), בושא היא זהותנו מלידה. אנו מתביישים
בהזדקקותנו לדעתו הטובה של ה"לבן" עלינו, לאישור שלכם. בושא היתה אחת המילים
הראשונות שלמדתי במרוקאית: "חֶשְׁוֹמָה, ייעל, את לא יכולה לצאת ככה מהבית" או "שלא
ישמעו אותך". מה המשמעות של "להיות מרוקאית"? האם להיות מרוקאית משמע להיות
מזרחית? בבית שלנו להיות מרוקאית אמר להיות "מְזִי'אָנָה", אשה יפה ועדינה אבל גם
"מְקוֹחָה", אשה חזקה, אחת שיודעת להשיג מה שהיא רוצה, אפילו ערמומית, קשה, אחת
שמשליטה סדר בבית אבל יודעת גם לנקות ולבשל. האם להיות מרוקאית אומר להתאים
לסטריאוטיפ האשה בנקודת הקיצון שלו: אשה שצועקת, עצבנית, חמומת מוח, אשה שתמיד
במחזור? אשה מרוקאית היא מי שגדלה מקטנות להיות "לְעֶרְוֶסָה" כלה ואם, אבל שלא

כמו חלק מהמזרחיות, להיות מרוקאית אומר פעמים רבות להיות בהירת עור, כלומר להיות מזרחית בבית ואשכנזייה מחוצה לו.

פעמים רבות מעמדם השולי של מזרחים בחברה הישראלית מביא להבניית תפקידי מגדר ומודל משפחתי שמרניים מאוד, המשמשים מנגנון הגנה חסין מפני חריגות שעשויה לגרום להדרה נוספת. שוחט (1998) טוענת שהובנתה סתירה בין פמיניזם לבין מזרחיות ואודרי לורד (Lorde 1984) מראה שהפמיניזם נחשב בגידה בעם, ושלסביות נתפסות כמתכשורת לצבען – דבר שמוותר רבות כלואות בין גזענות לבנה לבין הומופוביה שחורה. על כן היציאה מהארון במסגרת המשפחה המזרחית או השחורה מתפרשת לעתים קרובות כיציאה נגד המשפחה, נגד שמה הטוב ונגד ערך המשפחה בכלל.

לסביות מזרחיות סובלות לא רק מדיכוי הטרנסקסיסטי מצד משפחותיהן ומצד העדה המזרחית, אלא אף מדיכוי אתני מצד הקהילה הקווירית. מהו המקום השמור למזרחיות בתוך הזהות הקווירית המערבית הגברית והלבנה? האם זהות קווירית יכולה להיות מזרחית? בשבילי, להיות מזרחית אומר לשמור על קשר למשפחה שלי. קשה לי להאמין כי גישה קווירית לזהות תוכל להסביר להוריי את בחירתם. האם אוכל לומר להם שאני מקריבה את כל מה שחשוב בעיניהם בעבור זהות שאיננה זהות? האם כשאומר לאמי שהזהות שלי איננה קבועה ואחידה היא לא תפרש את דבריי כהוכחה שנענו תפילותיה שלא תאבד התקווה שבקרוב ארצה בגבר ובילדים?

איב קוסופסקי סדג'וויק (Sedgwick 1993) מכירה בכך שהיציאה מהארון היא פריבילגיה הקשורה במוצא אתני ובתנאים גיאוגרפיים וכלכליים. היא מבקרת את אקט היציאה מהארון ורואה בו פרקטיקה המשעתקת את הדיכויים הומו-הטרו' בתור קטגוריות מנוגדות וקוטביות. עלינו לשאול: למי יש פריבילגיה להישאר בארון? אם אמי התחתנה בגיל 18, ואמה בגיל 12, ולי אומרים מגיל שלוש בכל פעם שאני נופלת או מקבלת מכה: "עד החתונה זה יעבור", האפשרות שלא לצאת מהארון תינתן לי רק כשאהיה נשואה עם חמישה ילדים. האשה המזרחית, שפעמים רבות מתאימה למוסכמות הנראות הנשית המסורתית, מחויבת לתרץ את שונותה, אך האם אפשר לקרוא לזה יציאה מהארון? המושג של יציאה מהארון הוא מושג מערבי, והוא נטע זר בקרב המשפחה המזרחית, ולרבות מאתנו ההחלטה לחיות בתור לסבית כרוכה בניהול חיים כפולים. גם אלו שיחליטו להתמודד עם ידיעת המשפחה לרוב לא יצאו בהכרזות תיאורטיות, אלא יבחרו לתת לעובדות חייהן לדבר בעדן.

מירב אריאלי (2004, 189) אומרת: "אני רוצה לדבר על אמי. לאורר את כוויותיה ולאפשר לעצמי להיפרד מגורלה". דבריה מהדהדים את תפיסתה של מורגה (Moraga 2000) כי כל בת מתחילה לכתוב מתוך נאמנות לאמה, אך עליה להשתחרר מן הנאמנות הזאת במקום שבו היא מתחילה להעניש אותה. לורד טוענת שנשים מגיבות לגזענות ושתגובתן היא כעס. את הכעס על מה שקרה להן הורישו לנו אמותינו ולעתים אף הפנו אותו כלפינו. להיות פמיניסטית מזרחית משמע לאהוב את אמא שלי ולסלוח לה על הזעם ועל המכות

מתוך הבנה שהכוח היחיד שהיה לה היה הכוח על ילדיה. ברור לי כי לנגד עיניה של אמי עמדו שתי אפשרויות: להיות מדוכאת או לדכא בעצמה. לכן אני יכולה רק לכאוב על הידע והכוח שנמנעו ממנה בשל מגדרה ומוצאה. להיות פמיניסטית מזרחית אומר להכיר בפריבילגיה שיש לי לעומתה, ולא לשפוט אותה על דברים שמעולם לא היו מנת חלקה. להיות פמיניסטית מזרחית אומר לשמר את הפמיניזם של אמי ולכעוס על כך שהוא אינו נחשב לפמיניזם רק מפני שהתרחש בין ארבעה כתלים. "להיות מזרחית" הוא מהלך קוורירי כיוון שהוא מחייב אותי לתת דין וחשבון על ההקשר שבו מיוצרת הזהות שלי ועל התנאים המאפשרים אותה או לחלופין מוחקים אותה.

הנרייט דהאן-כלב (2005) מבהירה כי התנועה הפמיניסטית בארץ הציגה עמדה ביקורתית ומתנשאת כלפי העולם שממנו באו המזרחיות, עמדה שגינתה את החיים הפטריארכליים המסורתיים שרבות מהן חיו. משום כך מצאו עצמן המזרחיות במלכוד: אם בחרו לשמור על אורח החיים המסורתי הן נתפסו פרימיטיביות, ואם נטשו את אורח החיים הזה נחשבו מופקרות, נשים זולות שמוסריותן רופפת. עמדתן של הפמיניסטיות האשכנזיות יצרה בינאריות כפולה, בין עולם מערבי מודרני, פתוח לכאורה לקידום נשים, לבין עולם מזרחי שבהכרח כולא בקרבו את הנשים המשתייכות אליו.

אמא שלי היתה אומרת, אל תביאי לי הביתה מרוקאי. המרוקאים פרימיטיביים וקשים ולא יודעים להתייחס לנשים ואבא שלך הוא לא דוגמה. עדיף שתמצאי איזה אשכנזי מסודר. הוא יותר ישמע בקולך. האם הבחירה שלי בכוחות לבנות היא הפנמה ריקה של חלומותיה של אמי?

מורגה שואלת: "אמא, איזו מאהבת עשית ממני?" (Moraga 2000, 1), ואני יודעת שבשבילי הבחירה להיות לסבית פמית קשורה ברצון להכיל בזהות שלי את מה שאמי הבינה וחוותה כנשיות וכמיניות. הביקורת הפמיניסטית על דפוסים מיניים פטריארכליים סקסיסטיים הופיעה לא רק בארץ בהקשר של אורח חיים מזרחי-מסורתי, אלא גם בהקשר של תת-קבוצות לסביות כמו בוצ'פם או S/M.⁵ מתחת לביקורת השמרנית על פרקטיקות שמערבות יחסי כוח אפשר להבחין בהומופוביה ובגזענות, משום שנראה כי מזרחיות ולסביות צריכות להישמע לעקרונות מוסריים נוקשים כדי לקבל לגיטימציה בתור פמיניסטיות. לפי דהאן-כלב (2003) יש לחשוב על שינוי מעמדין ומקומן של נשים בתוך המסגרת שהן נתונות בה בלי להרוס את הרקמה המסורתית שבתוכה התגבשה זהותן, שדרכה הן חוות את משמעות

⁵ סאדיזם-מאזוכיזם (S/M): יחסי כוח ושליטה המבוססים על ארוטיזציה של כאב ונבחרים מתוך מערך צרכים רגשיים או מיניים. תפקידים אלה אינם מבוססים על כורח ביולוגי, ולכן מאפשרים תנועה של הכוח או חילופי תפקידים, מתוך עמדת מוצא של הסכמה הדדית. בדרך כלל יחסים כאלה כוללים שני תפקידים עיקריים: דום/טופ (Dominator/Top) — מי שמנהל/ת את הסיטואציה המינית ומשתמש/ת בכוח פיזי או נפשי כדי להביא את הסאב/הבוטום לעונג ארוטי או רגשי. סאב/בוטום (Submissive/Bottom) — מי שמובל/ת בסיטואציה המינית ומעוניינת לקבל את מרות/ה של הדום/הטופ, בין בצורה של כוח פיזי המופעל עליה/ו ובין באמצעות שליטה נפשית למטרות עונג ארוטי או רגשי.

חייהן ושמןנה הן שואבות כוח ותקווה. אני תוהה עד כמה אוכל לחרוג מן המנעד שהועידה לי אמי ומפרקטיקות ההישרדות שהיא הורתה לי. אני מאמינה שקשר בין האופן שבו סרטטה אמי נשיות וגבריות כקטבים יחידים המאפשרים מסגרת ארוטית לבין מיניות הנשית, הפמית, הפתיינית והכנועה, והכמיהה שלי לגבריות בוציית שעליה אוכל להישען.

דרך המבט הסטרייטי זוג לסביות יכול להיתרגם רק למושגים של דמיון וסימביוזה ולכן אי-אפשר לתת דין וחשבון על הפערים בין מזרחית לאשכנזייה ובין בוצי' לפם. בעוד שאמה של הפמיניסטית השחורה פטרישיה ויליאמס (Williams 1991, 194) אמרה לה: "יש לך שתי אפשרויות, או ללכת לאוניברסיטה או לגמור בכיבים", ואמי חזרה ואמרה לי: "נו, י-על, קדימה אין זמן", אמך הלכנה והעדינה לימדה אותך שקט ובעיניך נראים מבטיה אומרים לך "כל הכבוד" על כל צעד שעשית, גאים במי שנהיית. בפני מי נוכל לשטוח את השפות השונות של הכאב כאשר חלקנו מהדקות שיניים בעוד שאמותינו מתאבלות בצרחה, בקריעת בגד, בקינה מתמשכת שמלכה את עצמה, ואילו אחרות למדו לבלוע את הכאב כגלולה ולחכות להקלה שתבוא? חוסר היכולת שלנו לדבר על הבדלים בין נשים מביא אותנו לדרך ללא מוצא או מיניות. למי אספר ובאיזו שפה על הבעיות שלנו, של אלה שנכנסות עם ההבדלים למיטה? איפה נוכל לפרוט את הבעיות שאינן נובעות רק מן ההבדלים בינינו אלא בעיקר מן העובדה שעלינו להכחישם – בפני פמיניסטיות שאינן מבינות בשביל מה צריך תפקידים, בפני חברותיי המאמינות באמת ובתמים כי מוצא אתני אינו רלוונטי עוד או בפני אמי, המנסה להוכיח לי ש"לזביות" זה לא בשבילי?

יחסי כניעה ושליטה עשויים להלום מודל פטריארכלי סקסיסטי, אך בהקשר לסבי או מזרחי הם עשויים להיות גם המודל היחיד של יחסים מיניים, שבהם האחת יכולה להשתחרר מכאב ולפרקו דרך העונג הארוטי או להעניק לעצמה משמעות. דווקא הקשר הארוטי בין בוצי' לפם או בין מזרחית לאשכנזייה עשוי לאפשר מפגש אחר בין הבדלים, ופתח לדיאלוג שבו השוני אינו מוכחש אלא מהווה בסיס להתקשרות מענגת. אין לי ספק כי יש קשר בין ההזדהות שלי כפמית לבין עברי והמשפחה שבאתי ממנה, ממש כפי שיש קשר בין תרבות הבוצי' לפם לבין המעמד שממנו היא צמחה: מעמד פועלים שהורכב ממינוטים אתניים וגזעיים רבים.

חלום ער: אשה מבשלת בשעת צהריים מהבילה. בתי השחי שלה לחים ממאמץ ולחיייה סמוקות מחום. ברקע שיר מזרחי, הרצפה שטופה מציפייה כמו הגוף שלה, וכמות האור מדויקת כמו תבלין. פניה הם פני אמי ואני כמעט מדמה לשמוע את אחד מאחיי פורץ בככי בעריסתו שבחדר הסמוך, אך את באה מאחור, מחבקת אותי, חזקה כמו הגבר שאמא שלי תמיד רצתה שיהיה מאחוריי, ומלפניי האוכל כבר רותח ואני מבעבעת ואסור לתת לי להתקרר, ואני ממלאת לך צלחת של חשק, אבל אנחנו אוכלות מהסיר. בעמידה. אדים ניגרים לאורכנו. את לוקחת ומחזירה אותי, מזכירה לי שזאת אני וכל זה כשלצווארי הסינר הפרחוני.

ביבליוגרפיה

- אריאלי, מירב, 2004. "קינה על חלב שנשפך", נורי, יגאל (עורך), *חזות מזרחית/שפת אם*, תל-אביב: בבל, 189–194.
- דהאן-כלב, הנרייט, 1999. "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה, סילביה פוגל-ביז'אווי (עורכות), *מין מיגדר פוליטיקה*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד (סדרת קו אדום), 217–267.
- _____, 2002. "כמה שאת יפה, לא רואים שאת מרוקאית", צלמאיר, מיכל ופנינה פרי (עורכות), *קובץ למורה: פרספקטיבה פמיניסטית*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד (סדרת קו אדום), 174–186.
- _____, 2003. "מנוחשלות: עיוורון מגדרי בתאוריות פוליטיות ושקיפותן של נשים מזרחיות", *סוציולוגיה ישראלית*, ד(2): 126–147.
- _____, 2005. "פמיניזם מזרחי וגלובליזציה", סילביה ביז'אווי (עורכת), *מפנה* 20–16: 46–47.
- מוצפי-האלר, פנינה, 2005. "אשכנזייה שנשבתה: קווים לקראת היסטוריוגרפיה ביקורתית פמיניסטית בישראל", טובה כהן, שאול רגב (עורכים), *אשה במזרח: אשה ממזרח*, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, 267–283.
- שוחט, אלה, 1998. "פמיניזם מזרחי: פוליטיקה של ג'נדר, גזע ורב-תרבותיות", *מצד שני* 5–6: 29–33.
- _____, 2001. *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית*, תל-אביב: בימת קדם לספרות.
- Anzaldúa, Gloria, 1987. *Borderlands / La Frontera: The New Mestiza*, San Francisco: Aunt Lute Books.
- Lorde, Audre, 1984. *Sister Outsider*, Berkeley: The Crossing Press.
- Moraga, Cherrie, 2000. *Loving in the War Years*, Cambridge Mass.: South End Press.
- Sedgwick, Eve Kosofsky, 1993. "Epistemology of the Closet," Henry Abelove, Michèle A. Barale and David M. Halperin (eds.), *The Lesbian and Gay Studies Reader*, New York: Routledge, pp. 45–61.
- Stone, Sandy, 1991. "The Empire Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto," *Body Guards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*, Julia Epstein and Kristina Straub (eds.), New York: Routledge, pp. 280–304.
- Williams, Patricia J., 1991. "Owning the Self in a Disowned World," *The Alchemy of Race and Rights*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, pp. 181–201.

לקריאה נוספת

- אזולאי, אריאלה, 2004. "שפת אם, שפת אב", נורי, יגאל (עורך), *חזות מזרחית/שפת אם*, תל-אביב: בבל, 159–167.
- הוקס, בל, 2002. *פמיניזם זה לכולם: פוליטיקה מכל הלב*, בתרגום דלית באום, תל-אביב: פרדס.
- משעני, דרור, 2004. "המזרחי כהפרעה לשונית", יגאל נורי (עורך), *חזות מזרחית/שפת אם*, תל-אביב: בבל, 83–89.
- ספיבק, גיאטרי, 1995. "כלום יכולים המוכפפים לדבר? בתרגום עדי אופיר ואיה ברויאר, *תיאוריה וביקורת 7* (חורף): 31–66.
- שירן, ויקי, 2001. "אנחנו מסעודה משרדות", נעמה ישובי (עורכת), *הדרה ודימוי שלילי: אי-שוויון בתקשורת הישראלית*, ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- Appiah, Anthony K., 1994. "Identity, Authenticity, Survival," in Amy Gutman (ed.) *Multiculturalism*, NJ: Princeton University Press, pp. 149–163.
- Nestle, Joan, (ed.), 1992. *The Persistent Desire: A Femme-Butch Reader*, Boston: Alyson
- , 1987. *A Restricted Country*, San Francisco: Cleis Press Inc.